

UOT: 94(479.24)17

I PYOTRUN ÖLÜMÜNDƏN SONRA RUSİYANIN XƏZƏRYANI VİLAYƏTLƏRƏ DAİR SİYASƏTİNDƏ BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏR

©2025

TOFİQ MUSTAFAZADƏ*

*AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0001-7108-6348, e-mail: tofig2014@rambler.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.2.27>

Xülasə:

1724-cü ilin iyun ayında Rusiya və Osmanlı imperiyası ağır durumda olan Səfəvi dövlətinin ərazilərini aralarında bölüşdürməyi nəzərdə tutan İstanbul müqaviləsini imzalamışdılar. Müqaviləyə görə Azərbaycanın Dərbənd, Bakı şəhərləri də daxil olmaqla Səfəvi dövlətinin Sulak çayından Astrabada kimi ensiz Xəzəryanı ərazisi Rusiyaya keçirdi. Bundan sonra Rusiya imperatoru I Pyotr hələ işğal olunmamış Mazandaran və Astrabad vilayətlərini tutmaq niyyətində idi. 1725-ci ilin əvvəlində rus çarının ölməsindən sonra xələfləri bir müddət Azərbaycan və İrana münasibətdə onun siyasətini davam etdirdilər də Mazandaran və Astrabad vilayətləri işğal olunmadı. Üstəlik, ensiz zolaq şəklində olan Xəzəryanı əyalətlərin əldə saxlanmasına çəkilən xərclər onlardan götürülən gəlirdən xeyli çox idi. Digər tərəfdən də Azərbaycan türkü Nadir Əfşarın başçılığı ilə Səfəvi dövlətinin yenidən güclənməsi Xəzəryanı vilayətlərin Osmanlının əlinə keçməsi ehtimalını azaltdığından, onların saxlanması isə Şahlıq dövləti ilə hərbi münaqişə təhlükəsi yaratdığından müəyyən imtiyazlar qoparmaq şərti ilə onların Səfəvi dövlətinə qaytarılması xətti götürüldü. 1732-ci ilin yanvarın sonunda bağlanmış Rəşt müqaviləsi ilə Rusiya Kür çayından cənubdakı vilayətlərdən əl çəkdi. Əvəzində Rusiya tacirlərinə Şahlıq səltənətində gömrüksüz ticarət etmək hüququ verildi.

Açar sözlər: I Pyotr, Nadir Əfşar, Dərbənd, Bakı, Rəşt müqaviləsi

CHANGES IN RUSSIA'S POLICY TOWARDS THE CASPIAN COASTAL PROVINCES AFTER THE DEATH OF PETER'S I

©2025

TOFIG MUSTAFAZADE*

*A.A.Bakixanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0000-0001-7108-6348, e-mail: tofig2014@rambler.ru.

Abstract:

In June 1724 Russia and the Ottoman Empire signed an agreement on the division of the territories of the Safavid state, which was in deep decline.

According to the treaty, a narrow Caspian strip of Safavid territories, from the Sulak River to Astrabad, including the Azerbaijani cities of Derbent and Baku

with their environs, passed to Russia. After the conclusion of the treaty, Peter planned to seize the not yet occupied Mazandaran and Astrabad provinces. From the beginning of 1725, the successors of Peter I continued his policy towards Azerbaijan and Iran. They leaved Mazandaran and Astrabad unconquered. In addition, the income from the Caspian provinces was much less than the cost of maintaining them. At the same time, the strengthening of the Safavid state under the leadership of the Azerbaijani Turk Nadir Afshar reduced the likelihood of these provinces coming under the rule of the Ottoman Empire, and their preservation threatened the emergence of an armed conflict with the Safavid state.

These circumstances forced Russia to take a course on returning the newly conquered territories. According to the Treaty of Resht concluded in January, Russia left the lands south of the Kura River.

In exchange, Russian merchants received the right to duty-free trade in the territory of the Safavid state.

Keywords: Peter, Nadir Afshar, Derbent, Baku, Treaty of Resht

ИЗМЕНЕНИЯ В ПОЛИТИКЕ РОССИИ В ОТНОШЕНИИ ПРИКАСПИЙСКИХ ОБЛАСТЕЙ ПОСЛЕ СМЕРТИ ПЕТРА I

©2025

ТОФИГ МУСТАФАЗАДЕ*

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0001-7108-6348, e-mail: tofig2014@rambler.ru.

Резюме:

В июне 1724 году в г. Стамбуле между Россией и Османской империей был подписан договор о разделе территорий переживавшего глубокий упадок Сефевидского государства. Согласно договору узкая прикаспийская полоса сефевидских территорий, начиная от реки Сулака до Астрабада, включая азербайджанские города Дербент и Баку с окрестностями, переходили к России. После заключения договора Петр планировал захватить еще не оккупированные Мазандаранскую и Астрабадскую провинции.

С начала 1725 г. преемники Петра I некоторое время продолжили его политику в отношении Азербайджана и Ирана, при этом оставив незавоеванными Мазандаран и Астрабад. К тому же доходы с прикаспийских провинций были намного меньше, чем расходы на их содержание. Одновременно усиление Сефевидского государства под руководством азербайджанского тюрка Надира Афшара снижало вероятность перехода этих провинций под власть Османской империи, а сохранение их грозило возникновением вооруженного конфликта с Сефевидским государством. Эти обстоятельства заставили Россию взять курс на возвращение вновь завоеванных территорий. Согласно заключенному в январе Рештскому договору Россия оставила земли южнее реки Куры. Взамен русские купцы получили право на беспошлинную торговлю на территории Сефевидского государства.

Ключевые слова: *Петр, Надир Афшар, Дербенд, Баку, Рейтский договор*

Məqsəd

Rusiya imperatoru I Pyotrun 1722-ci ildə Səfəvi dövlətinin Xəzəryanı vilayətlərinə yürüşü haqqında Rusiya və dünya tarixşünaslığında, o cümlədən Azərbaycan tarixşünaslığında çox yazılsa da, I Pyotrun ölümündən sonra Rusiyanın Xəzəryanı vilayətlərə münasibətdə yürütdüyü siyasətdə baş verən dəyişikliklərə Azərbaycan və dünya tarixşünaslığında demək olar ki, toxunulmamışdır. Rusiya tarixşünaslığında bu məsələyə az-çox toxunulsa da rus alimlərinin mövqeyində fərqlər müşahidə olunur. Bu səbəbdən də oxucuya təqdim olunan bu məqalədə həmin məsələyə aydınlıq gətirmək və 1725-ci ilin yanvarında I Pyotrun ölümündən sonra Rusiyanın Xəzəryanı vilayətlərə münasibətdə yürütdüyü siyasətdə baş verən dəyişiklikləri göstərmək məqsədi qoyulmuşdur.

Giriş

Məlumdur ki, 1722-ci ildə Rusiya imperatoru I Pyotr Səfəvi dövlətinin ağır hərbi-siyasi durumundan istifadə edərək Azərbaycanı və İranın şimal əyalətlərini zəbt etmək üçün 100 minlik ordu ilə yürüşə çıxmışdı. Həmin ilin avqustun sonunda Dərbənd şəhərini döyüşsüz tutsa da bir sıra səbəblər üzündən burada qarnizon qoyaraq ordunun əsas hissəsi ilə geri qayıtmalı oldu. Bununla belə o, hərbi-dəniz ekspedisiyaları göndərmək yolu ilə Xəzəryanı vilayətlərdə işgallarını davam etdirdi. Gilanın dənizkənarı hissəsi və Bakı ətrafı ilə birlikdə işğal olundu. Əzəli rəqibi Rusiyanın ona qonşu, həm də türk-müsəlman xalqlarının yaşadığı ərazilərdə irəliləməsi ilə razılaşmayan Osmanlı imperiyası buna biganə qala bilməzdi və o da dağılmaqda olan Səfəvi dövlətinin mirasından payını almaq üçün ordularını Azərbaycana və İranın şimal-qərb vilayətlərinə göndərdi. İki imperiyanın eyni regionda hərbi əməliyyatlar keçirməsi onlar arasında müharibə təhlükəsi yaradırdı. Lakin İsveçlə uzun və qanlı “Şimal müharibəsi”ni (1700-1721) yenidən bitirmiş Rusiya yeni, həm də daha qüdrətli dövlətlə müharibəyə girmək iqtidarında deyildi və buna görə Fransa diplomatiyasının araclığı ilə Səfəvi ərazilərini bölüşdürmək haqqında danışıqlara başladı. Uzun və gərgin danışıqlardan sonra 1724-cü ilin iyununda Xəzəryanı ensiz zonanın onun mülkü kimi tanınmasına nail oldu. Azərbaycanın çox hissəsi və şimal-qərbi İran əraziləri Osmanlı dövlətinin nəzarəti altına keçəcəkdi.

I Pyotrun Xəzəryanı vilayətlərə qarşı uzağa gedən planları var idi. Əvvəla, bu vilayətləri Rusiya sənayesinin xammal bazasına çevirmək; ikincisi, bu vilayətləri Rusiyanın Orta Şərq ölkələri ilə ticarət mərkəzinə çevirmək; üçüncüsü, Cənubi Qafqazda yaşayan az saylı xristianlara arxalanaraq gələcəkdə ərazi genişlənmələrinə nail olmaq, eyni zamanda əzəli rəqibi Osmanlı imperiyasını şimal-qərb sərhədlərini təhlükə altına almaq. Yalnız 1725-ci ilin yanvarında Rusiya imperatorunun ölməsi bu planları gerçəkləşdirməsinə mane oldu.

Doğrudur, Pyotrun ölümündən sonrakı ilk aylarda Xəzəryanı vilayətlərə münasibətdə onun siyasətini davam etdirməyə səy göstərildi. I Yekaterinanın VI

Vaxtanqa 26 sentyabr 1726-cı ildə verdiyi fərmanda deyilirdi ki, II Təhmasib nəinki 1723-cü il sentyabrın 12-də Peterburqda bağlanmış müqaviləni qəbul etməmiş, üstəlik müqavilə mətnini ona təqdim edən rus rezidenti və onun katibini pis söyüşlərlə söyüb qovmuş, hər tərəfdə rus qoşunlarına qarşı düşmənçilik edirdi.¹ Eyni zamanda Osmanlı hökuməti Səfəvi dövlətinin böhranlı vəziyyətindən istifadə edərək onun bir çox ərazilərini tutmuş və görünür ki, bütün ərazilərini tutmaq fikrində idi. II Təhmasibin osmanlılara müqavimət göstərmək gücü yoxdur, Rusiya ilə də razılaşmır ki, ona osmanlılara qarşı yardım göstərsin. Buna görə də rus hökuməti osmanlıların Səfəvi ərazilərinə yiyələnməsinin qarşısını almaq üçün Səfəvi ərazilərinin bir hissəsinin bölüşdürülməsi və ərazilərin bir qisminə Şahın suverenliyinin saxlanılması haqqında müqavilə imzalamışdır. Lakin II Təhmasib bu müqaviləni də qəbul etməkdən imtina etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq rus hökuməti Şahla normal münasibətlər qurmağa çalışır. Bu məqsədlə də Vaxtanqı İrana göndərir. Vaxtanq Xəzərsahili vilayətlərdəki rus qoşunlarının komandanı general Vasili Dolqorukovla görüşməli, ondan yerli vəziyyəti öyrənib razılaşmış şəkildə hərəkət etməlidir.²

Təhmasibin yanına nümayəndə göndərilib vəd verilməli idi ki, onun Rusiyaya qarşı hərəkətlər etməsinə baxmayaraq Rusiya çarı Səfəvi dövlətinin tamamilə dağılmasını istəmir və Şahlıq səltənətinin bərpası üçün müqavilə bağlanmasına çalışır. Bundan ötrü Şah dərhal Gilana, yaxud istədiyi digər bir yerə gəlməlidir. Vaxtanq Şaha bildirməli idi ki, ruslarla razılığa gəlməsə onun üçün yaxşı olmayacaq, Rus imperatoru Dolqorukovun başçılığı ilə qoşun da göndərmişdir.³

Əgər Şah Gilana və yaxud digər bir yerə gələrdisə onunla görüşən zaman Vaxtanq və Dolqorukov Rusiya imperatoru I Pyotrun və indi də I Yekaterinanın ona necə xeyrixah münasibət bəslədiklərini bildirməli idilər. Şah həm qiyamçılar tərəfindən, həm də osmanlılar tərəfindən necə sıxışdırıldığını özü görür. Buna görə də Rusiyanın ona yardım göstərməsi üçün Rusiya ilə razılığa gəlməlidir. Yalnız, Şah 1724-cü il İstanbul müqaviləsini qəbul edərsə ona yardım oluna bilər.⁴

Təhmasibə deyilməli idi ki, rus hökuməti xristianlarla məskunlaşmış Səfəvi ərazilərinin Osmanlının əlində qalmasını istəmir. Lakin bundan ötrü Osmanlı ilə böyük savaşa girmək lazımdır. Bu cür müharibəni aparmaqdan ötrü isə müttəfiqlər lazımdır, həmin səbəbdən də hal-hazırda Rusiya Avstriya ilə danışıqlar aparır və ittifaq müqaviləsi bağlanmaq üzrədir. Eyni zamanda Səfəvi dövləti də daxilindəki çaxnaşmaları aradan qaldırıb güclənməlidir ki, Osmanlı ilə müharibədə Rusiyaya yardım edə bilsin.⁵

Əgər II Təhmasib Rusiya ilə razılığa meyl etməsə Vaxtanq və Dolqorukov bildirməli idilər ki, Rusiya ona güzəştə gedib Astrabad və Mazandaran vilayətlərini

¹ РГАДА (Российский Государственный Архив Древних Актов). Фонд 4, дело 51, л.11.

² РГАДА. *Yenə orada*, F.4, siy.51..., v.12-13.

³ РГАДА. *Yenə orada*, F.4, siy.51..., v.13a.ü.-14.

⁴ РГАДА. *Yenə orada*, F.4, siy.51..., v.15.

⁵ РГАДА. *Yenə orada*, F.4, siy.51..., v.16 a.ü. – 17.

qaytara bilər, bu şərtlə ki, Təhmasib əvəzində pul kompensasiyası versin.⁶ Qeyd etməliyik ki, adı çəkilən vilayətlər rus qoşunları tərəfindən tutulmamışdı, yalnız saxta 1723-cü il Peterburq müqaviləsində həmin vilayətlərin Rusiyaya verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Göründüyü kimi, rus hökuməti ələ keçirə bilmədiyi əraziləri “güzəştə gedib”, hətta əvəzində ödənc almaq istəyirdi. Əgər Şah heç bir güzəştə getməzdisə, 1724-cü il İstanbul müqaviləsini qəbul etməz və Rusiya ilə də razılıqla gəlməzdisə ona bildirilməli idi ki, belə halda Rusiya Şahı düşmən elan edəcək və osmanlılarla birlikdə Şah II Təhmasibi hakimiyyətdən kənarlaşdıracaq.⁷

1726-cı ilin əvvəlində Rusiyanın Avstriya ilə ittifaq müqaviləsi bağlaması Osmanlı sarayını bərk narahat etmişdi və bu barədə rus hökumətinə sorğu vermişdi. Hətta İ.Neplyuyevin 17 noyabr 1726-cı il tarixli relyasiyasında yazdığına görə adı çəkilən müqavilənin imzalanmasını 1724-cü il İstanbul müqaviləsinə zidd sayan Babi-Ali Şirvanda mərzləşdirməni dayandırmış və öz ordusuna İsfahana doğru hərəkət etməyi əmr etmişdi.⁸

Şirvanda mərzləşdirmədə Rusiyanı təmsil edən gen. Rumyansev isə 1726-cı ilin noyabrında Dərbənddən yazırdı ki, Hacı Davuda məxsus mülklərin ən yaxşı hissələri Rusiya tərəfinə düşdüyündən Osmanlı komissarı Derviş Mehmet ağa mərzləşdirməni davam etdirməkdən imtina etmişdir.⁹

Gen. M.Matyuşkinin 30 noyabr 1726-cı ildə verdiyi məlumatla görə Abdulla paşanın komandası altında olan 50 minlik Osmanlı ordusu Ərdəbilə yaxınlaşıb şəhərin 6 milliyində dayanmışdır. Ərdəbil sakinləri bundan xəbər tutub Osmanlı hakimiyyəti altında olmağı arzuladıqlarını bildirmiş və Osmanlı qoşunlarını şəhərə dəvət etmişdilər. Osmanlı sərkərdəsi isə cavab vermişdi ki, yuxarıdan göstəriş olmadan bunu edə bilməz.¹⁰

20 fevral 1727-ci il tarixində I Yekaterina knyaz Dolqorukovun Səfəvi dövləti ərazisində vəziyyətə dair məlumatını dinləmişdi. Dolqorukov yazırdı ki, Təhmasib zəifdir, onunla razılaşma əldə edilmişdirsə də, onunla müqavilə imzalamaq təhlükəlidir, çünki bu halda Əşrəf osmanlılarla müqavilə bağlayacaq. Türklər də indi zəif olduqları üçün Əşrəflə razılığa gəlməyə çalışacaqlar. Osterman, Məxfi Şura və imperatriçə Dolqorukovun mülahizəsi ilə razılaşsa da ona çox böyük məxfiliklə bildirilmişdi ki, Avstriya, əgər osmanlılar birinci olaraq Rusiyaya hücum etsələr yardım etməyi öhdəsinə götürmüşdür. Buna görə də Rusiya yerli xristianlarla birləşib Cənubi Qafqazda osmanlılara qarşı çıxsa, Avstriya Rusiyaya yardım etməli deyil.¹¹

Qeyd olunurdu ki, 1725-ci ildə Fransa, İngiltərə və Prussiya arasında hər şeydən əvvəl Avstriya və Rusiyaya qarşı yönəlmiş Hannover ittifaqı bağlanmışdır.

⁶ РГАДА. *Yenə orada*, F.4, siy.51..., v.18 a.ü. – 19.

⁷ РГАДА. *Yenə orada*, F.4, siy.51..., Ф.4, дело 51, v.19 a.ü. – 20.

⁸ РГАДА. *Yenə orada*, F.37, ч.5 ..., л.277 и об.

⁹ РГАДА. *Yenə orada*, F.37, ч.5..., v.263 və a.ü.

¹⁰ АВПРИ (Архив Внешней Политики Российской империи). Ф.77 (Сношения России с Персией), оп.1, 1726 г., д.4, л.56 и об.

¹¹ АВПРИ. Ф.77 (СПИ), оп. 1, 1727 г., д.6, лл.11-12.

Beləliklə, Avropada demək olar ki, bütün dövlətlər iki qrupa bölünmüşdür. Bir hissə Avstriya imperatoruna, digər hissə isə İngiltərəyə qoşulmuşdur. Avstriya İspaniya və Rusiya ilə ittifaqdadır, bir çox alman kurürfürstləri də bu ittifaqa qoşulmuşdur. Prussiya bu yaxınlarda yenə Rusiya və Avstriya ilə ittifaqa girmişdir ki, bu da onun Hannover ittifaqından çıxması deməkdir. Danimarka İngiltərənin tərəfindədir, çünki İngiltərə Şlezviq hersoqluğunun ona keçməsinə təminat vermişdir. İsveç Rusiya ilə müdafiə ittifaqına malik olsa da, İngiltərə cidd-cəhdlə onu öz tərəfinə çəkməyə çalışır.¹² İngiltərə hələ 1726-cı ildə bütün qüvvəsini sərf etdi ki, işi müharibə həddinə çatdırsın, bunun üçün nəinki İspaniyaya və İspaniya Hindistanına (Vest-Hind – T.M.), habelə Rusiya sahillərinə, Baltik dənizinə güclü dəniz ekspedisiyaları göndərdi. Bir neçə ingilis və Danimarka gəmisi bütün 1726-cı ildə Revelin qarşısında durdular, cari 1727-ci ildə isə İngiltərə, eləcə də Fransa və Hollandiyanın həm dənizdə, həm də quruda sürətlə silahlanması müşahidə olunur, yazda və yayda müharibə başlaya bilər. Bu müharibə ya İspaniyaya, ya Rusiyaya qarşı, ya da onların hər ikisinə qarşı başlaya bilər. Polşa kralı son günlərini yaşayır, onun ölümü təqdirində Rusiyanın maraqları Polşa işlərinə qarışmasını tələb edir.¹³

Digər tərəfdən də Babi-Ali Rusiyadan 1724-cü il müqaviləsinin şərtlərinə əməl etməyi və Əsrəflə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamağı tələb edir.¹⁴

Rus hökuməti hesab edirdi ki, belə bir şəraitdə rus hökuməti öz xarici-siyasi maraqları nəminə aşağıdakı prinsipləri rəhbər tutmalıdır: “İran işlərini” mümkün qədər tez həll etmək. Məsafə uzaqlığına görə Rusiya üçün Xəzərsahili ərazilərdə hərbi əməliyyatlar aparmaq ölçüyəgəlməz dərəcədə çətin və israflıdır; əsgərlər bu cür iqlimə alışqan deyillər, buna görə də çoxlu əsgər ölür. Bu işləri Osmanlı ilə müharibəyə səbəb olmadan başa çatdırmaq lazımdır; Ruslara sərf edir ki, Rusiya Avropada sərbəstliyə nail olanadək osmanlılar İran işlərindən çıxma bilməsinlər; İmkan vermək olmaz ki, Osmanlı ya Əsrəflə barışmaq, ya da digər yolla “İran işləri”ndən çıxsın, Rusiya isə bu işlərdə qalsın, çünki belə işlərdə osmanlılar iranlılarla Rusiyaya qarşı birləşə bilərlər.¹⁵

Rus hökuməti bu prinsiplərdən çıxış edərək göstəriş verdi ki, Osmanlı hökumətinin 1724-cü il müqaviləsini pozduğunu və əgər səhvlərini düzəltməsə rusların İranda güclü hərəkət edə bilməyəcəyini bildirsin. II Təhmasib 1724-cü il Osmanlı-rus müqaviləsini qəbul etmədiyi üçün onunla müqavilə bağlaya bilməz. Ona demək lazımdır ki, dərhal 1724-cü il müqaviləsinin şərtlərini qəbul etməzsə düşmən sayılacaq. Babi-Aliyə də təlqin etmək lazımdır ki, Əsrəflə birtərəfli qaydada barışmaq yolu ilə Səfəvi ərazisində təhlükəsizliyini təmin edə bilməz. Əgər Əsrəflə sülh bağlamaq istəyirsə rusların vasitəsilə hərəkət etməlidir. “İran işləri”ndə aşağıdakı qaydada hərəkət etmək lazımdır: Təhmasiblə danışıqları davam etdirmək, lakin ona bildirmək ki, əgər dərhal 1724-cü il müqaviləsinin şərtlərini qəbul etməzsə, onunla düşmən kimi rəftar olunacaqdır; Əgər Təhmasib müqaviləni qəbul edərsə, onda onunla

¹² АВПРИ. Ф.77 (СПИ), оп. 1, 1727 г., д.6, лл.12 və a.ü.

¹³ АВПРИ. Ф.77 (СПИ). *Yenə orada*, v.13.

¹⁴ АВПРИ. Ф.77 (СПИ). *Yenə orada*, v.14 a.ü.

¹⁵ АВПРИ. Ф.77 (СПИ). *Yenə orada*, v.14 a.ü. – 15 a.ü.

doğrudan sülh müqaviləsi bağlamaq, bu müqavilənin bağlanmasına Osmanlı imperiyasını da cəlb etmək. Təhmasiblə Babi-Ali arasında danışıqlar Rusiya vasitəsilə aparılmadı. Qeyddə deyilirdi ki, əgər Təhmasib 1724-cü il müqaviləsini qəbul edərsə onunla elə məharətlə davranmaq lazımdır ki, rusların əlindən çıxmasın; Təhmasib inadkarlığında davam edərsə və Dolqorukov onunla danışıqların davam etdirilməsində bir fayda görməzsə danışıqları kəsməli; Təhmasiblə danışıqlar dayandırılırsa osmanlıları şübhələndirmədən Əsrəflə danışıqlar aparmalı.¹⁶

Tezliklə Rusiya Xəzəryanı regionda yürütdüyü siyasəti korrektə etməli oldu. 1727-ci ilin əvvəllərində VI Vaxtanq və gen. Levaşovla Şah arasında Küç (Kiçik-?) İsfahanda danışıqlar olmuşdu.¹⁷ Tezliklə Şahla danışıqlarda Vaxtanqı baron Şafirov əvəz edir. Şafirova və gen. Levaşova verilən gizli təlimatda deyilirdi ki, əgər II Təhmasib razılığa gəlmək istəməsə, onlar şəraitə baxaraq Mazandaran və Astrabad əyalətlərinin qaytarılmasını vəd etsinlər. Şah bundan razı qalmazdysa Gilan əyalətinin, Astara və Lənkərana qədər ərazilərin güzəştə gediləcəyini, ən son halda isə Kür çayına qədər ərazilərin qaytarılmasını vəd etmək olardı. Bu güzəştlər üçün hansısa bir məbləğdə pul kompensasiyasının ödənilməsi şərti qoyulmalı idi. Güzəştlər müqaviləyə belə şərtlə salınmalı idi ki, İranda çaxnaşmalar başa çatmayınca və Şah öz taxtında möhkəmlənməyincə adı çəkilən ərazilər ona qaytarıla bilməz, çünki əks təqdirdə osmanlılar həmin əraziləri tuta bilər, rusların onları bu ərazilərdən çıxartması isə çətin olar.¹⁸

Şafirov və Levaşov imkan verməməli idilər ki, osmanlılar ruslardan əvvəl Şahla razılığa gəlsin, belə halda Təhmasibə şifahi şəkildə adları çəkilən ərazilərin qaytarılması vəd olunmalı idi.¹⁹

Knyaz V.Dolqorukovun gen. Levaşova verdiyi 21 mart 1728-ci il tarixli təlimatda deyilirdi ki, İmperator əlahəzrətlərinin Ali Məxfi Şurasının verdiyi fərmana əsasən o, Moskvaya qayıdır, buna görə də Rumyansev Kür çayından şimaldakı qoşunların komandanı təyin olunur.

Kürdən cənubdakı ərazilərdəki qoşunların komandanı vəzifəsində isə əvvəlki tək gen. Levaşov qalır. Təlimatın birinci bəndinə əsasən Levaşov Gilandakı və Kürə qədər ki, ərazilərdə (Rumyansevin komandasına verilən Muğan, Şahsevən və Məzariq çölləri, habelə bütün Salyan əyaləti istisna olmaqla) yerləşən rus qoşunlarının komandanı vəzifəsini icra etməli idi.²⁰

Təlimatda deyilirdi ki, Levaşov əfqanları Rusiya tərəfə çəkmək üçün danışıqları davam etdirməli idi, iş müqavilə imzalamağa çatardysa Bakı istisna olmaqla ondan cənubdakı bütün ərazilər əfqanlara güzəştə edilə bilərdi.²¹ Təhmasib Rusiya

¹⁶ АВПРИ. Ф.77 (СРП), оп.1, 1727 г., д.6, лл.15-18.

¹⁷ РГАДА. Ф.4 (Госархив), оп.1, д.51, л.26.

¹⁸ АВПРИ. Ф. 77 (СРП), оп.1, 1727, д.8, лл.29 об. -30.

¹⁹ РГВИА (Российский Государственный Военно-исторический Архив). Ф.20 (Воинская экспедиция военной коллегии), оп. 1/47 (Материалы о военных действий против Персии в 1725-1728 гг.), д.19, л.213.

²⁰ РГВИА. Yenə orada, Ф.20...

²¹ РГВИА. Yenə orada, Ф.20..., д.19, л.213.

ilə dostluğun bərpasına ümidlərdən məhrum olunmamalı, lakin Peterburq sarayından göstəriş alınmayana qədər onunla müqavilə imzalanmamalı idi.²²

Təlimatda daha sonra deyilirdi ki, Kür qalasında iqlimin dözülməzliyinə görə ötən 1727-ci ildə böyük insan tələfatı olmuşdur. Oradakı üç alaydan sağ qalmış əsgərləri Astaraya aparmalı, Kürün mənsəbində isə kapitan Kozlovun komandası altında kiçik bir heyət saxlanmalıdır.²³

Levaşova osmanlılarla ehtiyatlı davranmaq məsləhət görüldü.²⁴

Dolqorukovun general Rumyansevə verdiyi eyni tarixli təlimatda ona Svyatoy Krest (Müqəddəs Xaç) qalasından Kür çayına qədər ərazilərdə, eləcə də Kür çayından cənubda yerləşən Muğan, Şahsevən və Məzariq çöllərində, habelə bütün Salyan əyalətində idarəçilik həvalə olunduğu bildirilirdi.²⁵

II Təhmasiblə münasibətlər gərgin olduğu üçün və Osmanlı dövlətinin 1727-ci ildə bu zaman Mərkəzi İranda hakimiyyəti zəbt etmiş əfqan qəbilələrinin başçısı Əşrəf şahla müqavilə imzaladığını görərək rus hökuməti də 1729-cu il fevralın 13-də Əşrəflə Rəşt müqaviləsini imzaladı. Müqaviləni Rusiya adından general-leytenant V.Levaşov Əşrəfin adından onun baş sərkərdəsi Məhəmməd Seydal (Seydali?) və daha üç nəfər imzalamışdı.²⁶

Tərəflər qarşı tərəfin ələ keçirdiyi səfəvi mülklərini onun ərazisi kimi tanıyırdı. Rusiya Astrabad və Mazandaran əyalətlərinin Əşrəfə “güzəştə getdiyini” bəyan edirdi. Lakin həmin ərazilər heç bir halda digər dövlətin əlinə keçə bilməzdi.²⁷

XVIII əsrin 20-ci illərinin ortalarında Əfşar tayfasından çıxmış qeyri-adi sərkərdəlik qabiliyyətinə malik Nadirin yorulmaz fəaliyyəti sayəsində Səfəvi dövləti yenidən dirçəlməyə başlayır.

1726-cı ildə Nadir öz tərəfdarları ilə Məşhədi azad etmək üçün yaxınlaşan II Təhmasibə qoşulur və “Təhmasibqulu”, yəni Təhmasibin qulu adını götürdü.²⁸ Bu zaman II Təhmasib tamamilə Fətəli xan Qaçarın təsiri altında idi və bu təsirdən Nadirin köməyi ilə qurtulmaq istəyirdi. Tezliklə saray əyanlarının da təhriki ilə Fətəli xanın qətlə yetirilməsi Nadirin xeyrinə oldu. Rəqibi aradan çıxdıqdan sonra Nadir, Şahı bütün səlahiyyətləri ona, yüksək vəzifələri isə öz tərəfdarlarına verməyə razı sala bildi.

Məşhəddən 3 km aralıda baş vermiş şiddətli döyüşdə Nadir Məlik Mahmuda

²² РГВИА. *Yenə orada*, Ф.20..., v.213 a.u.

²³ РГВИА. *Yenə orada*, Ф.20...

²⁴ РГВИА. *Yenə orada*, Ф.20..., v.214 və a.ü.

²⁵ РГВИА. *Yenə orada*, Ф.20..., оп. 1/47, д.19, л.210 и об.

²⁶ Договоры России с Востоком. Политические и торговые. Собрал и издал Т.Юзефович. СПб., 1969, с.189.

²⁷ Договоры России с Востоком. *Yenə orada*, Политичес..., s.189-193; Советско-Иранские отношения в договорах, конвенциях и соглашениях. Москва, 1946, сс.11-13; Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi (1639-1828). I cild. Bakı: 2009, s.171.

²⁸ История о персидском государе шахе Тахмас Кули хане. С французского на русский язык переведенная С.Решетовым. СПб., 1762.

sarsıdıcı zərbə vurdu və sonuncu qalaya çəkildi. Şəhər iki ay mühasirədə qaldı.²⁹ 1726-cı il oktyabrın ortalarında Məşhəd təslim oldu.³⁰

Məşhədin azad olunması bütün Xorasan vilayətini nəzarət altına almaq imkanı verdi və bir sərkərdə kimi Nadiri məşhurlaşdırdı.

Nadir 1729-cu ilin yazında Herata doğru yürüşə başladı. Herat yolunda baş verən döyüşdə məğlubiyyətə uğrayan Herat əfqanları aman istədilər və yenidən səfəvilərin hakimiyyətini qəbul etdiklərini bildirdilər.

1729-cu il sentyabrın 29-da Mehmandust yanında Nadir əfqanların başçısı Əsrəf şah üzərində parlaq qələbə çaldı.³¹ Bir müddət sonra, noyabrın 13-də Murçexort yanında Nadir Əsrəfin ordusunu tamamilə darmadağın etdi. Əsrəf İsfahana qaçıb gizləndi. Onun qaçması əfqan ordusunun tamamilə pozulmasına səbəb oldu.³² İsfahanda duruş gətirə bilməyəcəyini anlayan Əsrəf gecə ikən şəhəri tərk edib Şiraza yollandı.³³ Noyabrın 16-da sakinlər tərəfindən sevinclə qarşılanan Nadir İsfahana daxil oldu. Ayın 29-da II Təhmasib də İsfahana daxil oldu və taxta oturdu.³⁴

İsfahanı azad etdikdən az sonra Nadir Şirazda sığınacaq tapmış Əsrəfi məhv etmək üçün yönəldi. Şiraz yaxınlığındakı Zərqan adlı yerdə Nadirlə Əsrəfin 20 minlik ordusu arasında döyüş baş verdi. Əsrəf məğlubiyyətə uğrayıb Şiraza qaçdı. Şiraz mühasirəyə alındı. Əsrəf elçi göndərərək aman istədi. Nadir sağ qalmış Səfəvi şahzadələrinin azad olunacağı təqdirdə Əsrəfin həyatına toxunmayacağını bildirdi. Əsrəf şahzadələrin çoxunu buraxsa da Nadirə etibar etməyib şəhərdən qaçdı.³⁵ Lakin Qəndəhar hakimi, Nadirə sadıq olan Hüseyn sultanın göndərdiyi dəstə Əsrəfi azsaylı tərəfdarı ilə birlikdə yaxalayıb qətlə yetirdi.³⁶

Əfqanları keçmiş Səfəvi mülklərindən demək olar ki, tamamilə qovub çıxaran Nadir Şirazdan Böyük Moğol imperatoru Məhəmməd şahə elçi ilə məktub göndərərək yaxın zamanda Qəndəhar istiqamətində yürüş edəcəyini xəbər verib, əfqanlardan kimlərsə Hindistana qaçarsa onları ora buraxmamağı xahiş etdi.³⁷

Eyni zamanda, səfəvilərlə osmanlılar arasında danışıqlar başladı. Lakin Nadir danışıqların müqavilə ilə sənədləşdirilməsini gözləməyib, 1730-cu ilin iyununda osmanlılara qarşı geniş hərbi əməliyyatlara başladı.³⁸ O, Həmədanı azad etdi, daha sonra hücumu davam etdirib Ərdəlan və Kirmanşahı da tutdu. Belə olduqda osman-

²⁹ Məhəmməd Quddusi. **Nadir şah** (farscadan tərcümə). Bakı: 1999, s.29.

³⁰ Məhəmməd Quddusi. **Yenə orada, Nadir şah...**, s.29.

³¹ Лоуренс Локкарт. **Надир-шах** (Пер. с английского Н.Гезаловой). Баку, Ганун, 2004, с.45.

³² Mehman Süleymanov. **Nadir şah**. Tehran: 2010, s.167; Məhəmməd Quddusi. **Nadir şah** (farscadan tərcümə). Bakı: 1999, s.40.

³³ Mehman Süleymanov. **Yenə orada, Nadir şah...**, s.168-169.

³⁴ Лоуренс Локкарт. **Yenə orada, Надир-шах...**, s.47-48.

³⁵ Maykl Aksvörti. **Nadir şah** (Tərcüməçilər: Aytən Süleymanova, Əsmər Həbibullayeva, Nazlı İbişova). Bakı: Şərq-Qərb, 2018, s.209.

³⁶ Maykl Aksvörti. **Yenə orada, Nadir şah...**, s.209-210.

³⁷ Maykl Aksvörti. **Yenə orada, Nadir şah...**, s.210.

³⁸ Maykl Aksvörti. **Yenə orada, Nadir şah...**, s.211.

lılar Nadirin nümayəndələri ilə danışıqlarını dayandırıb 24 iyul tarixində müharibəyə başladıklarını elan etdilər.³⁹

Nadir Miyanduab adlı yerdə mövqe tutmuş Osmanlı ordusuna ağır zərbə endirdi və Təbrizə yaxınlaşdı.⁴⁰ Təbriz və Kirmanşahın alınması ilə Səfəvi dövlətinin cənub-şərq sərhədləri bərpa olundu.

Səfəvi dövlətinin ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün indi osmanlıları işğal etdikləri Cənubi Qafqazdakı və İranın qərbindəki Səfəvi müliklərindən sıxışdırıb çıxarmaq lazım idi. Əvvəlcə həmin əraziləri diplomatik yolla geri almaq üçün cəhd göstərildi. Şahın bu məqsədlə göndərdiyi Rzaqulu xan Şamlının elçiliyindən bir nəticə hasil olunmasa da⁴¹ Osmanlı hökuməti Mehmet Əfəndini iyulun əvvəlində Şahla müqavilə bağlamaq üçün göndərdi. Sonuncu Təbriz yaxınlığında Nadirlə görüşərək müqavilə layihəsini ona təqdim etdi. Nadir müqavilənin imzalanmasının Şahın iradəsindən asılı olduğunu bildirərək, eyni zamanda Təbrizdəki Osmanlı qoşunlarının komandanından Təbrizi boşaltmasını əmr etməsini tələb etdi. Təbriz sərəskəri səhəri boşaltmağa razılaşsa da, şəhərdəki yeniçərilər buna etiraz etmiş və Nadirə qarşı çıxmış, lakin məğlub olmuşdular. Sərəskər özünə yaxın adamlarla Təbrizi tərk etdikdən sonra Nadir şəhərə hücum etmiş, 4 minədən çox yeniçəri həlak olmuş, sağ qalanlar İrəvana, oradan da Ərzuruma gedərək qiyam qaldırmışdılar.⁴²

Qiyamçı yeniçərilər Təbriz alındıqdan sonra onlara satılmış evlərin və dükanların dəyərinin ödənilməsini tələb edərək İstanbuldakı yeniçərilərə məktub göndərərək müdafiə olunmalarını xahiş etdilər. Avqustun sonlarında bu barədə xəbər İstanbula çatdıqda Sədrəzəm İbrahim paşa Nevşehirli çox narahat oldu və dərhal yeniçərilərə pul verilməsini əmr etdi.⁴³

Lakin Sədrəzəmdən narazı olan qüvvələr məqamdan istifadə edib İstanbulda da yeniçərilərin qiyamını təşkil etdilər. Əslən alban olan Patrona Xəlilin başçılıq etdiyi qiyam gətdikcə genişlənərək Sədrəzəm İbrahim paşa Nevşehirli və ona yaxın bir neçə əyanın qətli, Sultan III Əhmədin taxtdan endirilməsi və qardaşı oğlu Mahmudun taxta çıxarılması ilə nəticələnmişdir.⁴⁴

1730-cu il avqustun 12-də ordusu ilə Təbrizə daxil olan Nadiri yerli əhali böyük sevinclə qarşıladı.⁴⁵

Dövlət çevrilişi nəticəsində ölkədə siyasi vəziyyət qarışıdığından Osmanlı sarayı Nadirlə müharibəni davam etdirmək iqtidarında deyildi. Nadir də Məşhəddən Rzaqulu Mirzədən abdalilər arasında ara müharibəsinin başlaması, Nadirə sadıq qüvvələrin Heratdan sıxışdırılıb çıxarılması və qiyamçıların Məşhədə hücumu haqqında xəbər alıb Xorasana getməli oldu.⁴⁶

³⁹ Maykl Aksvörtri. *Yenə orada, Nadir şah...*, 2018, s.211.

⁴⁰ Maykl Aksvörtri. *Yenə orada, Nadir şah...*, 2018, s.47-48.

⁴¹ Mehman Süleymanov. *Nadir şah*. Tehran, 2010, s.169.

⁴² АВПРИ (Архив Внешней Политики Российской империи). Ф.77 (Сношения России с Персией), Ф.89 (Сношения России с Турцией), оп.1, 1730 г., д.8, л.39 об.

⁴³ АВПРИ. Ф.77; Ф.89. *Yenə orada, Архив Внешней Политики...*, v.40 və a.ü.

⁴⁴ АВПРИ. *Yenə orada*, Ф.77; Ф.89. *Yenə orada*, v.51 a.ü.-52.

⁴⁵ Mehman Süleymanov. *Yenə orada, Nadir şah...*, 2010, s.188.

⁴⁶ Maykl Aksvörtri. *Yenə orada, Nadir şah...*, s.214.

Bu vaxt isə II Təhmasib sarsılmış nüfuzunu bərpa etmək üçün müstəqil surətdə İrəvan və Naxçıvanı azad etmək qərarına gəldi, lakin məğlubiyyətə uğradı.⁴⁷ Osmanlılar bundan istifadə edib əks-hücum keçdilər və böyük itkilər hesabına Urmiyanı aldılar.⁴⁸ 1731-ci ilin oktyabrında Həkimioğlu Əli paşa artıq Təbrizi mühasirəyə aldı. Bu zaman şəhəri sakinlər tərk etdiyindən onu yalnız şah dəstələrinin qüvvələri ilə müdafiə etmək çətin idi. Şah sərkərdələrinin birinin xəyanəti sayəsində dekabr ayında Əli paşa çətinlik çəkmədən Təbrizi ələ keçirdi.⁴⁹ Təbrizin təkrar geri alınması münasibətilə Sultan Mahmud "qazi" ünvanı verildi.⁵⁰

Ağır məğlubiyyətə uğrayan Şah II Təhmasib Osmanlı imperiyasından sülh sazişi bağlamağı xahiş etdi. İsfahandan uzaqda yerləşən Nadir bu xəbəri eşidib təcili olaraq II Təhmasibə məktub göndərərək Osmanlı ilə sülh bağlamamasını, torpaq güzəştə getməməsini tələb etdi. Lakin 1732-ci il yanvarın 10-da Kirmanşah şəhərində Səfəvilərlə Osmanlılar arasında sülh bağlandı və şah ləngimədən onu təsdiq etdi. Həmin müqavilənin şərtlərinə görə, İrəvan, Gəncə, Tiflis, Şamaxı şəhəri ilə birlikdə Şirvan vilayəti, habelə Dağıstan Osmanlı dövlətinin əlində qalır, Təbriz və Kirmanşah Səfəvilərə qaytarılırdı. Araz çayı göstərilən dövlətlər arasında sərhəd olmalı idi.⁵¹

Eyni zamanda, Xəzəryanı vilayətlərin ruslardan geri alınması üçün danışıqlar gedirdi. Həşiyə çıxaraq qeyd edək ki, Rusiyanın yeni işğal etdiyi ərazilərdən götürdüyü gəlir bu ərazilərin dar və ensiz zolaq şəklində olması səbəbindən onları qorumağa daha çox qüvvə ayrılmasına, əsgər və zabitlərin arasında alışmadıqları iqlim şəraitinə görə itkilərin çox olmasından dolayı ödənilən məsrəflərdən xeyli az idi. Buna görə də I Pyotra nisbətən daha az iddialı olan xələfləri yeni əraziləri əldə saxlamağa bir o qədər maraqlı deyildilər. İstedadlı sərkərdə Nadirin başçılığı ilə Səfəvi dövlətinin yenidən dirçəldilməsi, əfqanların İran ərazisindən qovulması, osmanlılara qarşı müharibələrdə qazanılan uğurlar Xəzəryanı əyalətlərin Rusiyanın rəqibi – Osmanlı imperiyasının əlinə keçməyəcəyinə zəmanət yaradırdı. Həm də Rusiya hakim dairələri ehtiyat edirdilər ki, bu ərazilərə görə yenidən güclənməkdə olan Qızılbaş dövləti ilə toqquşar, bu zaman isə həmin dövlətlə Osmanlı dövləti arasında yaxınlaşma baş verər, nəticədə Rusiya regionda iki dövlətə qarşı mübarizə aparmalı olar. Həm də 1730-cu ildən Rusiyada hakimiyyətdə olan bironçular Avropa işlərinə daha çox diqqət ayırmaq istəyirdilər. Eyni zamanda II Təhmasib də Rusiyadan Xəzəryanı ərazilərin qaytarılmasını tələb edirdi. Bütün bu səbəblərdən rus hökuməti yeni ələ keçirilmiş Xəzəryanı əraziləri özü üçün əlverişli şərtlərlə səfəvilərə qaytarmaq üçün danışıqlara başladı.

Hələ, 1730-cu ilin yayında Təhmasibqulu xanın Təbrizi tutmaq və sonra

⁴⁷ АВПРИ. Ф.89 (СРТ), оп.1, 1731 г., д.8, л.110.

⁴⁸ АВПРИ. Ф.89 (СРТ). *Yenə orada*, v.405 və a.ü.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Osmanlı tarihi. IV cilt. Ankara: 1956, s.219-221.

⁴⁹ АВПРИ. Ф.89 (СРТ). *Yenə orada*, оп.1, 1731 г., д.8, л.405.

⁵⁰ АВПРИ. Ф.89 (СРТ). *Yenə orada*, v.405 və a.ü.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı. *Yenə orada...*, s.219.

⁵¹ Асиф Абдурахманов. *Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине века*. Баку: Изд. АН Азерб.ССР, 1964, с.58.

Gilana doğru hərəkət etmək niyyəti haqqında məlumat aldıqdan sonra Rusiya Xarici işlər kollegiyası Xəzərsahili vilayətlərdəki rus qoşunlarının komandanı gen. Levaşova məsləhət gördü ki, Kür çayından cənuba Xəzərsahili əyalətləri Şahla rəsmi müqavilə bağlanmasını gözləmədən öz hakimiyyəti altına almasını təklif etsin.⁵²

Şah nümayəndəsi ilə danışıqlarda general Levaşovun köməkçisi olan baron Şafirova imperatriçə Anna İvanovna tərəfindən 1730-cu ilin avqustunda verilmiş gizli təlimatda deyilirdi: “Görünür II Təhmasib qüvvə toplayır və İsfahanı artıq geri almışdır, digər yandan əldə olunan məlumatlara görə Osmanlı imperiyası Təhmasibin qələbələrini görərək, şahla danışıq üçün hər cür vasitələr axtarır, ona görə Rusiyanın mənafevi osmanlılardan əvvəl II Təhmasiblə müqavilə bağlamağı və Şahı Osmanlı imperiyası ilə müqavilə bağlamaqdan çəkəndirməyi tələb edir”.⁵³

Rus hökuməti 1730-cu ilin oktyabrında İstanbuldakı nümayəndəsi İ.Neplyuyevdən Nadirin Təbriz və Xalxalı geri alması və II Təhmasibin Xəzəryanı vilayətlərə yürüşə başlamaq niyyətində olması haqqında xəbər alan kimi Levaşova Gilan və digər Xəzəryanı ərazilərin osmanlılar tərəfindən tutulması təhlükəsi yoxdursa, Kür çayına tərəf geri çəkilməyi və osmanlılar Xəzər dənizinə yaxın ərazilərdən qəti sıxışdırılana qədər orada qalması əmr etdi. Sonra o, qoşunlarla Bakıya çəkilməli, ancaq Kür çayının sahilini nəzarətdə saxlamalı idi.⁵⁴

1731-ci ilin ortalarında Osmanlı-Səfəvi müharibəsində üstünlüyün yenidən osmanlıların əlinə keçməsindən xəbər tutan Rusiya hökuməti Levaşov və Şafirova Gilanın şahla verilməsini qızılbaş qüvvələrinin osmanlıları səfəvilərin ərazilərindən sıxışdırıb çıxaran kimi vaxta kimi yubatması əmr etdi.⁵⁵

Yalnız bir müddət keçəndən, Osmanlı-Səfəvi müqaviləsinin hazırlanması xəbəri alandan sonra, Səfəvilərin Osmanlı imperiyası ilə Rusiyaya qarşı birləşməsindən ehtiyat edən Peterburq sarayı Şahla razılığa gəlməyə tələsdə. 1732-ci il fevralın 10-da (Yulian təqviminə görə yanvarın 31-də) Rəştdə 8 maddədən ibarət müqavilə bağlandı. Müqavilənin birinci bəndində deyilirdi ki, rus imperatriçəsi müqavilənin bağlanması və mətnlərin mübadiləsindən bir ay sonra, ratifikasiyanı gözləmədən, şahın nümayəndəsi Məhəmməd İbrahimə Səfidrud çayı üzrə Lahican, Ranəkuq mahallarının təhvil verilməsini öz öhdəsinə götürür. Gilan, Astara və habelə Kür çayından cənubdakı digər torpaqları Rusiya ratifikasiyadan 5 ay sonra Şahla verməyi öz öhdəsinə götürürdü. İkinci maddədə deyilirdi ki, Kür çayından şimalda yerləşən keçmiş Səfəvi ərazilərindən Rusiya öz qoşunlarını o zaman geri çəkəcəkdir ki, Səfəvi dövləti 20-ci illərdə Osmanlı imperiyasının tutduğu torpaqları geri alsın. Bunun əvəzində Şah Rusiya ilə əbədi dost olacağına, “onun düşmənlərini öz düşmənləri sayacağına” söz verirdi.⁵⁶

⁵² АВПРИ. Ф.77 (СПП). *Yenə orada*, оп.1, 1730 г., д.5, л.14 и об.

⁵³ АВПРИ. Ф.77 (СПП). *Yenə orada*, оп.1, 1730-1733 гг., д.10, лл.23-24.

⁵⁴ АВПРИ. Ф.77 (СПП). *Yenə orada*, оп.1, 1730-1733 гг., д.10, л.227.

⁵⁵ АВПРИ. Ф.77 (СПП). *Yenə orada*, оп.1, 1730-1733 гг., д.10, л.237.

⁵⁶ Договоры России с Востоком. Политические и торговые. Собрал и издал Т.Юзефович. СПб., 1969, с.13-19.

Ərazilərin döyüşsüz qaytarılmasına minnətdarlıq əlaməti olaraq Şah rus tacirlərinə dövlətin hər yerində gömrüksüz ticarət hüququ verirdi (Səfəvi tacirləri isə Rusiya ərazisində 5 faiz gömrük verməli idilər).⁵⁷ Şah eyni zamanda rus tacirlərinin gömrük vermədən İrandan keçərək Hindistana getməsinə razı oldu. Müqaviləyə əsasən rus təbəələrinə həmçinin İran dövlətinin hər yerində özləri üçün ev, karvansara və dükən tikməyə icazə verilirdi. Müqavilənin yeddinci maddəsində deyilirdi ki, vaxtilə Rusiya təbəəliyini qəbul edən yerlilərə heç bir təzyiq göstərilməyəcəkdir.

Rəşt müqaviləsi bağlandıqdan sonra II Təhmasib müqavilənin təsdiqlənmiş nüsxəsini Mirzə Kazımla Rusiyaya göndərmişdi.⁵⁸

Nəticə

Beləliklə, tarixi qaynaqların araşdırılması göstərir ki, I Pyotr öləndən sonra hələ bir müddət Azərbaycana münasibətdə onun siyasəti davam etdirilsə də sonradan bu siyasətdə dəyişiklik müşahidə olunur. Xələfləri I Pyotra nisbətən daha az iddialı olduqlarından yeni əraziləri saxlamaq xərcləri gəlirlərindən xeyli artıq olduğundan həmin ərazilərin Osmanlının nəzarətinə keçmə təhlükəsi olmayacağı təqdirdə Rusiya üçün müəyyən imtiyazlar əldə etmək şərtlə Şahlıq dövlətinə qaytarmaq qərarına gəldilər. Nadir Əfşarın yorulmaz fəaliyyəti sayəsində səfəvi ərazilərinin çox hissəsinin azad olunması Xəzəryanı ərazilərin osmanlıların əlinə keçməsi ehtimalını aradan qaldırdığından rus hökuməti 1732-ci ilin əvvəlində II Təhmasiblə Rəşt müqaviləsini imzalayaraq Kürdən cənubdakı Xəzəryanı ərazilərdən çəkildi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Aksvörti Maykl. **Nadir şah** (Tərcüməçilər: Aytən Süleymanova, Əsmər Həbibullayeva, Nazlı İbişova). Bakı: Şərq-Qərb, 2018.
2. Süleymanov Mehman. **Nadir şah**. Tehran: 2010, 738 s.
3. Quddusi Məhəmməd. **Nadir şah** (farscadan tərcümə). Bakı: 1999, 240 s.
4. Uzunçarşılı İsmail Hakkı. **Osmanlı tarixi**. IV cilt. Ankara: 1956, 460 s.
5. Mahmudov Yaqub, Şükürov Kərim. **Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi (1639-1828)**. I cild. Bakı: 2009, 512 s.
6. АВПРИ (Архив Внешней Политики Российской Империи). Ф.77 (СРП-Сношения России с Персией), оп.1, 1726 г., д.4.
7. АВПРИ. Ф.77 (СРП), оп. 1, 1727, д.6.
8. АВПРИ. Ф.77 (СРП), оп. 1, 1727 г., д.8.
9. АВПРИ. Ф.77 (СРП), оп. 1, 1727, д.
10. АВПРИ. Ф.77 (СРП), оп.1, 1730 г., д.5, л.14 и об.
11. АВПРИ. Ф.77 (СРП), оп.1, 1730-1733 гг., д.10, лл.23-24.
12. АВПРИ. Ф.77 (СРП), оп.5, (1734-1781 гг.), д.5 (выписки по персидским делам).

⁵⁷ Договоры России с Востоком. **Yenə orada**.

⁵⁸ АВПРИ. Ф.77 (СРП), оп.5, (1734-1781 гг.), д.5 (выписки по персидским делам).

13. **АВПРИ. Ф.89 (СРТ-Сношения России с Турцией)**, оп. 1, 1730 г., д.8.
14. **АВПРИ. Ф.89 (СРТ)**, оп.1, 1731 г., д.8.
15. Абдурахманов Асиф. Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине века. Баку: Изд. АН Азерб.ССР, 1964.
16. **Договоры России с Востоком. Политические и торговые.** Собрал и издал Т.Юзефович. СПб., 1969, 294 с.
17. **История о персидском государе шахе Тахмас Кули хане.** С французского на русский язык переведенная С. Решетовым. СПб., 1762.
18. Локкарт Лоуренс. **Надир шах** (Пер. с английского Н.Гезаловой). Баку, Ганун, 2004, 395 с.
19. **РГАДА. Ф.4 (Госархив)**, оп.1, д. 51
20. **РГАДА (Российский Государственный Архив Древних Актов).** Ф.52 (Потемкины), д.37, ч.5.
21. **РГВИА (Российский Государственный Военно-исторический Архив.** Ф.20 (Воинская экспедиция военной коллегии), оп.1/47 (Материалы о военных действий против Персии в 1725-1728 гг.), д.19.
22. **Советско-Иранские отношения в договорах, конвенциях и соглашениях.** Москва, 1946.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Mustafazadə Tofiq Teyyub oğlu – tarix elmləri doktoru, professor. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

Mustafazade Tofiq Tayyub – Doctor of Historical Sciences, professor. Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov ANAS. Azerbaijan, Baku